ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 101.16

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.38.1>

НАУКОВИЙ РАЦІОНАЛІЗМ: ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ

Володимир Мельник

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті здійснено філософський аналіз науки та методології науки як основного чинника формування соціальної раціональності. Розглянуто методологічну відмінність між класичною та постнекласичною концепціями раціональності. Окреслено основні концептуальні розбіжності у трактуванні наукового пізнання посткласичним та постнекласичним типами раціональності. Досліджено методологічні засади розмежування гуманітарного, математичного та природознавчого знання. У контексті методології науки визначено вплив суб'єкта дослідження на формування та здійснення наукових досліджень у межах гуманітарних та точних наук. Розглянуто та піддано критиці класичну концепцію раціональності як редукцію сприйняття фізичного світу. Окреслено ознаки та специфіку гуманітарного знання. Досліджено філософську основу методології науки як інструмента включення діючого суб'єкта у структуру наукового дослідження. Обґрунтовано роль діючого суб'єкта як субстанційного начала наукового пізнання. Розглянуто науку в контексті свободи творчості індивіда та продемонстровано фундаментальну важливість антропного принципу формування науки. Зазначено присутність та вплив нераціональних чинників у здійсненні наукового дослідження та побудові наукових теорій.

У межах розгляду концепції класичної раціональності охарактеризовано науковий світогляд як основу європейської культури. Досліджено вплив нераціональних культурних чинників на становлення науки як ідеалу об'єктивної картини світу. В контексті методології науки обґрунтовано на прикладі гуманітарних наук необхідність імплікації антропологічних установок суб'єкта дослідження у структуру наукового знання.

Ключові слова: філософія, наука, методологія науки, раціональність, посткласична наука, гуманітарна наука, індивід, класична раціональність, культура, суб'єкт пізнання, об'єкт пізнання.

Численні вияви кризи реалізації проєктів просвітництва та гуманізації, наростаюча гострота глобальних проблем, негативізм у питаннях міжкультурної комунікації стали поживною основою поширення песимістичних ідей, причому в усіх сферах духовно-інтелектуального життя Європи. Ідеї «кінця», «фіналізму» в оцінках перспектив цивілізаційного поступу культури «перекинулися» й на прогнози щодо майбутнього науки. Крім того, поширення ідей нігілізму в суспільному житті та гносеологічного релятивізму стали фундаментом для критики перспектив розвитку науки, сумнівів стосовно гносеологічної перспективи ідей та концептів щодо понять закону причинності, істини. Критичне ставлення до когнітивних та соціальних традицій науки загалом та раціоналізму як цінності та способу самореалізації європейської культури зокрема відбувається на тлі сумнівних з погляду наукової строгості та аргументованості псевдопроєктів з претензіями на остаточне вирішення всіх наукових і культурологічних питань, нерідко «замішаних» на містичних реаліях і трансметафізичних ілюзіях.

Набагато важливіше і такою ж мірою настільки ж складніше виявити особливий культурологічний зміст і соціоантропологічні виміри науки як раціоналістичного способу освоєння світу та сенсоутворюючого чинника розвитку європейської цивілізації.

Тут особливу увагу треба звернути на антропологічний поворот в інтерпретаціях суті науки, яка з другої половини ХХ ст. почала активно долучати до своїх раціоналістичних побудов нові чинники – суб'єктивні, холістські та позанаукові.

Зауважимо, що постнекласичний образ науки не лише не конфронтує з позанауковим знанням, а й активно інтегрує гуманітарне знання та взаємодіє з іншими формами раціональності, які характерні для релігії, міфу, мистецтва, повсякденності. В контексті такого підходу варто звернути увагу на те, що серед багатьох визначень людини як «розумної», «технічної», «предметно-діяльної», «гуманної» необхідно виокремити і ще одне імпліцитне визначення людини – «людини, що пізнає».

Визначаючи науку як особливий теоретико-пізнавальний спосіб освоєння світу, треба констатувати два моменти. По-перше, сучасна наука є конгломератом різного роду наукових дисциплін і галузей знань, комплексних та проблемно-орієнтованих наукових досліджень, видів та рівнів наукового знання. Наука становить сукупність природничих, математичних, соціально-гуманітарних і технічних наук. Усі вони суттєво відрізняються за об'єктно-предметними характеристиками, методологічними особливостями понятійного апарату. По-друге, попри таку різноманітність науки та наукового знання, особливий статус у структурі наукового пізнання мають науки соціогуманітарного спрямування, предметом аналізу яких є суспільство та людина у сукупності соціокультурних зв'язків та зумовленостей, принципів і гуманістичних сенсів. У соціогуманітарному пізнанні його об'єкт становлять суб'єкт і суб'єктивна реальність. Причому невід'ємною характеристикою є те, що об'єкт не лише пізнається, а й одночасно оцінюється як соціокультурна дійсність відповідно до певних норм, еталонів, традиційно сформованих цінностей.

У рамках нашого дослідження особливого інтересу набуває звернення до теми раціональності як цінності та способу творення і розвитку європейської культури, наукової раціональності як своєрідної важливої складової частини пізнання та свідомості, науково-технічного прогресу. Адже проблеми раціоналізму як філософського принципу організації життєдіяльності людини і суспільства, пізнавальних та перетворювальних практик, раціональності знання були та залишаються важливими у філософії, пріоритетними у філософії науки.

Раціональність історично інтерпретувалася передусім як доцільність, впорядкованість, логічна несуперечливість, причинно-зумовленість, продуктивність у пізнавальній чи предметно-перетворювальній діяльності. Проте історично первинно сформована концепція раціональності як універсально-незмінного розуму та такої ж консервативної природи позбавляла суб'єкт самоактивності та автономії свободи вибору. Така домінуюча класична парадигма раціональності гносеологічної та епістемологічної проблематики в ХХ ст. під тиском динамічних змін у методологічній свідомості науки, нових філософських викликів щодо осмислення (інтерпретації) нових наукових практик, а також розвитку природничих та математичних наук виявила свою обмеженість та, що найголовніше, неповноту. Передусім ідеться про актуалізацію культурно-історичних та філософсько-антропологічних вимірів раціональності, розкриття одновимірності, обмеженості, а отже, й об'єктивної неповноти принципу елімінації персональних та інструментально засобових чинників з процесу та результатів пізнання. Крім того, варто пам'ятати, що раціональність ідейно живиться та виростає в «обіймах» стихії своєї протилежності – ірраціональності, а точніше, сфери нераціональності. Саме некласичний та постнекласичний типи раціональності апелюють до соціокультурних та історичних передумов, до засобів (методів) і суб'єктів пізнавальної діяльності, залучення нераціональних чинників у наукове пізнання.

Отже, сучасний етап розвитку науки виявляє особливий та органічний зв'язок науки з іншими формами та способами освоєння світу, наукового та позанаукового знання.

Водночас, на відміну від інших способів пізнання світу, лише для науки характерне предметне й об'єктивне ставлення до нього. Також наука не вичерпує і потенційно не в змозі вичерпати зміст культури, а дає лише свій понятійний зріз багатоманітної та багатогранної реальності, яка тільки у взаємодії з іншими способами пізнання – філософією, мистецтвом, релігією, мораллю та культурною творчістю – здатна (в ідеалі) претендувати на системно-цілісне освоєння світу. У такому контексті на особливу увагу заслуговують дослідження соціокультурної зумовленості наукового пізнання й аксіологічного потенціалу науки, її метафізичних (онтологічних) і методологічних основ.

Аналізуючи специфіку науки нашого часу, треба сфокусуватись насамперед на процесі посилення її теоретизації та інституювання різноманітних теоретико-методологічних підходів не лише в різних галузях науки, а й навіть в одній або суміжних наукових дисциплінах. Нині йдеться про плюралізм методологій, що стимулює процес розмивання образу цілісної науки.

Крім того, на особливу увагу заслуговує тема об'єктивності наукового знання, тобто здатності науки інституювати (добувати) об'єктивно-істинне знання, яке нині часто піддається сумнівам, передусім у контексті філософсько-методологічних проблем квантової механіки та (на чому ще рідко акцентують) соціально-гуманітарного пізнання. Цікаво та симптоматично: щоразу, коли наукове пізнання стикається зі здавалося б невирішуваними питаннями гносеологічного чи світоглядно-методологічного характеру, виникає потреба філософсько-методологічного обґрунтування «вічних проблем». Зокрема, це питання об'єктивності наукового знання, наявності універсальних норм та ідеалів науки, які відділяють, демаркують її від інших форм освоєння світу. Зауважимо, що, попри кардинальні відмінності природничих, гуманітарних і технічних наук, вони виявляють подібність, універсальність пізнавальних практик. Як приклад наведемо ймовірно-персоналістську зумовленість об'єктивного процесу пізнання у квантовій механіці й гуманітарних науках, хоча їхнє стратегічне спрямування та методологічна своєрідність очевидно відмінні: перша прагне пояснити, другі – зрозуміти та сприйняти.

Абсолютизація значення і ролі наукової раціональності витіснили та знівельювали розгляд питання про сутність та функції ірраціонального, його взаємозв'язок зі сферою раціонального. Вузько раціоналістичний образ науки виявився не лише абстрактним, а, по суті, неточним, одновимірним і тому, можливо, й неправильним. Цілком обґрунтовано розглядати раціональні смисли ірраціонального та інтенції ірраціонального в раціональному. Такий погляд допомагає аналізувати науку як своєрідну духовно-інтелектуальну практику саме людського призначення, що виявляє людиновимірність науки як асимптотичне поєднання ірраціональних і раціональних чинників, дає підстави інтерпретувати її як атрибутивно-субстанційний вимір незавершувального сходження людини до самої себе у процесі її віднаходження в бутті.

Саме у наш час особливо чітко простежується предметне поєднання зусиль філософії та науки не стільки в об'єктивному пізнанні закономірностей природного та соціального світу (істин буття, вирішенні складних гносеологічних та методологічних проблем), скільки у повороті до антропологічної проблематики у різних її вимірах. Тобто науку розглядають як властиво людську здатність і чинник вияву людських пізнавальних можливостей, як сутнісний вияв власне людського духовного феномена.

Загалом погоджуючись із таким способом аналізу, звернемо увагу на дещо інший зріз цієї проблеми. Річ у тім, що людина є настільки людиною, наскільки у ній постійно присутня креативна та незникаюча здатність виходити за межі існуючого, творення не просто іншого світу, а пізнавальної екзистенції. «Саме у пізнанні як способі залучення до істини – надособової, необхідної, яка наділяє реальною могутністю, – людина (Нового часу)

усвідомлює себе такою, що відбувається, здійснюється. Пізнавати – а для цього перетворити все навколо себе та всередині себе на об'єкт пізнання (перетворити, тобто все «всередині» на дещо «навколо») – означає виходити зі світу суб'єктивних вигадок і входити у самотність, означає самому збуватися. Об'єктивація всього, що мало інтимний сенс, героїчно послідовна аналітика, об'єктивність як міра неупередженості, теоретичного безкористя, самовіддане мучеництво та мужність дослідника, – усе це риси того, що можна було б назвати науковим етосом та внутрішньою екзистенціальністю пізнавального розуму» [1, с. 77]. Якщо науковий розум розкриває об'єктивність буття як форму та місцезнаходження людини, то пізнавальна екзистенція виявляє іманентне призначення суб'єкта віднаходити, відчувати себе, свою необ'єктність у віднайденому та відчутному чужому (ворожому) світі, який протистоїть людині. Тож призначення філософії полягає в тому, що вона не претендує лише на функцію наукового розуму, а, народжуючи філософію екзистенційності, має слугувати синтезу раціоналізму та пізнавальної екзистенції.

Наука, за М. Гайдегером, як своєрідне «накидування», певна схематизація природи є загалом способом виявлення буття [6, с. 159–160]. Це своєрідне «накидування» (за своїми витоками) – один із можливих актів людини, укорінених в її екзистенції. Саме з цієї внутрішньої характеристики людини і можлива наука як така. Науку треба розглядати не тільки та не стільки як засіб освоєння світу та специфічний спосіб його пізнання. Це передусім постава людини, одна з іманентних можливостей її екзистенції та водночас вільний вибір способу буття. Саме тому осмислення науки є також й осмисленням однієї з можливостей нашого буття, інтерпретацією людиною себе та зовнішнього світу.

Філософія поряд з іншими формами освоєння світу є насамперед теоретичним відношенням до світу. Проте зміст та специфіка філософії не вичерпується сутністю теоретичного відношення, а включає також персоніфіковано-особистісне бачення світу в контексті певного історично-культурного процесу. Крім того, філософія є реальною предметною відповіддю на проблему пізнання людини. Тобто філософія виконує функції самопізнання, забезпечує неперервний рефлексивний процес в освоєнні людиною світу та самої себе, а найголовніше – прагне дати відповідь на питання про людське в людині, її призначення та смисловиті цілі, виявити механізми творення та цінності культури як духовно-предметної сфери буття людини і людства.

Філософія вже у часи античної культури продемонструвала свою теоретико-раціоналістичну форму, що виявляє характеристику науковості. Раціоналізм став визначальною характеристикою європейської культури. Тож культура – це те, що ми знаємо про світ та фіксуємо у формі знання, це спосіб раціоналістичного його освоєння та побутування в ньому. Отже, в культурному бутті ми детерміновані не тільки знанням (хоча воно й визначає як соціо-природна детермінація ніші наших актуальних та потенційних можливостей), а й цінностями та духовними потребами, які становлять власне метафізичну сутність людського як такого. Прерогатива ж людини як вільної істоти – вибирати, надавати перевагу тим або іншим цінностям, світоглядним установкам та способам побутування. Тобто філософія імпліцитно містить у собі запит на людину як вільну в своєму виборі соціальну обітницю – вона визначає «приреченість» людини бути такою та мати культурницьку перспективу власне у стихії свободи.

Отже, свобода як атрибут реального буття не абстрактної, а конкретної людини дається їй у процесі сходження до самої себе, тобто в процесі самопізнання себе та світу. В результаті людина свідомо, на основі пізнавального та освоєного, формулює цілі та утверджує у своєму житті певні цінності. Тобто, вибираючи з-поміж необхідності слідування певним закономірностям світу як об'єктивній необхідності та потребою реалізації певних

соціально вмотивованих суб'єктів діяльності вартостей, людина стає справді творчим чинником. У діалектичному поєднанні закону та цінностей людина виявляється як творча особистість. Вона перетворює світ на «царство свободи», а точніше, на царство творчої свободи. Філософія як внутрішній вимір людини, що виявляє її причетність до свободи, одночасно є виміром та здатністю надавати цій визначеності людини реально-предметної форми буття. Саме у формі творчості як спроможності пізнавати зовнішню необхідність і перетворювати її на засіб реалізації суб'єктивно інституційованих соціально значимих цілей та вартостей. Тому філософія та філософування виникає там і тоді, де і коли людина прагне вирватися із «обійм» необхідності та рутини повторюваності як невідворотності та приреченості.

Наука обґрунтовує (виявляє та конститує в теоретичні форми) зв'язки та характеристики об'єктивного світу. Саме на цій основі розкриваються перспективи прогностичного (пояснення і розуміння) та предметно-перетворювального характеру. Філософія прагне зафіксувати своє оціночне ставлення до світу також у теоретичній формі. Проте відбувається цікава метаморфоза. Пізнавальна практика стає не самоціллю філософської активності суб'єкта, а засобом за допомогою якого відрефлексовуються сутності визначеності людини як духовно-раціональної істоти. Філософія, таким чином, виступає як форма усвідомлення людиною самої себе, способом експлікації цінностей буття в процесі вільного творчого вибору людини.

Індивідуально-персоніфіковане освоєння світу людиною, орієнтуючись на конкретний досвід, об'єктивно дезінтегрує прагнення до цілісного охоплення світу. Проте з такою ж об'єктивністю власне філософський дискурс у багатоманітності одиничних конкретних практик виявляє ціле, загальне як реальність людського буття у багатоманітності форм його існування. Крім того, універсальне у цих індивідуальних практиках, яке може бути оцінене як загальний принцип людського буття, є її раціональність як предметного способу освоєння людиною світу та форма існування самосвідомості суб'єкта. Останній самовизначається у процесі креативно-вільної, духовно-перетворювальної діяльності.

У контексті такого аналізу наголосимо, що філософія не просто конкурує з іншими формами пізнання й освоєння світу, а виводить людину на орбіту пізнавального, самоусвідомлювального та перетворювального творця, який виявляє здатність самоініціації як самонароджуваності з можливого небуття. Філософія, ставши лоном раціоналізму, а згодом отримавши «заслужену вдячність» від науки, перебувала у диспозиційному протиставленні, зокрема, до позитивізму й екзистенціалізму, які лише нині виявляють свою теоретико-світоглядну повносправність як окремішні філософські самовизначення.

Отже, ці два устремління на означення сутнісних і граничних основ буття виявляли та виявляють не стільки існування двох зрізів культури, скільки існування різних, співіснуючих культурницьких засад життєдіяльності людини та суспільства. Основна відмінність між власне науковим та філософським пізнанням полягає передусім у тому, що для наукового мислення визначальною характеристикою є об'єктивність із максимальною (якщо не повною) елімінацією суб'єктивно-персоналістських ознак. Для філософії ж завдання полягає не стільки у тому, щоб знати, зафіксувати універсально-об'єктивні характеристики світу, скільки в іншому: як осмислити, оцінити, персоніфікувати об'єкти, «захопити», «пережити» пізнавальне крізь призму особистісного та таким своїм переживанням, увагою до світу відкрити безмежні потенції можливостей буття та невичерпних можливостей та сутнісних визначеностей світу, власне людського, його горизонти вдосконалення.

У процесі визначення в науці рівня її філософських передумов варто звернути увагу на функцію філософського знання як опосередковуючого – сполучної ланки з іншими можливими формами пізнання світу, що продукують (за усталеною термінологією)

позанаукове знання. По суті, взаємодія різних способів осягнення світу і становить такий феномен, як людська культура, зумовлюючи об'єктивну необхідність взаємозв'язку науки та філософії, а ширше – наукового та позанаукового знання.

Розглядаючи науку взагалі, дослідники найчастіше беруть за взірць природничу науку. Йдеться про те, що на основі такого наукового знання можна не лише розкрити сутність явища, пояснити його, а й прогнозувати, розраховувати і навіть керувати ним. Це переконання ґрунтується на тому, що об'єкт цих наук – природні процеси, а тому завдання природознавства – сконструювати теоретичну модель природних процесів. Однак в інших науках ціннісні орієнтації не зовсім, а радше зовсім не збігаються з подібною парадигмальною установкою на так звані байдужі до практично-перетворювального використання набуті наукові знання про дійсність, побудову теоретичних моделей природної дійсності з утилітарно-прагматичною метою її використання. Причому сором'язливо (або зверхньо-байдуже) оцінюють технічне знання, технічну науку загалом. У кращому разі її зачисляють до сфери прикладної науки. Потрібно також розглядати і соціально-гуманітарні науки, завдання яких, можливо, не стільки в прогнозуванні перебігу процесів дійсності, скільки в розумінні досліджуваного явища та поясненні сутності, «виміру» його людино-подібності, виявленні до нього суто людської прихильності або відсторонення від нього.

У цьому контексті треба пам'ятати, що природнича наука створювалась у межах новоєвропейського проєкту – оволодіння енергією та безмежними можливостями природи. Початок реалізації цього проєкту – філософія науки Галілея з його установкою на дослідне експериментування, передусім математичне експериментування. Саме так формувався ідеал сучасної природничої науки – на основі теоретизування й експериментування.

Попри багатоманітність векторів та особливостей еволюції природничих наук, в їхньому полі можна виокремити той інваріант розвитку, який, по суті, становить наступність, традиційність у їхньому поступі. Йдеться про інваріант сутнісного виміру, який можна назвати, на думку В. Розіна, «генетичним ядром науки». Воно містить у собі: установку на пізнання з домінуючою тенденцією на теоретичне освоєння об'єктів; побудову категорій та ідеальних об'єктів; зведення у теорії складних об'єктів до простіших і далі – до ідеальних об'єктів; побудову на основі цих відомостей системи теоретичного знання, обґрунтування всієї побудови на основі прийнятих у певний час критеріїв науковості [4, с. 80]. Трирівнева схема науки описує саме такий її інваріант. На теоретичному рівні розвитку науки у ній вирізняють ідеальні об'єкти, теоретичні знання, теоретичні процедури (доведення, розв'язання завдань, систематизацію, побудову теорії тощо).

Генетичне ядро науки в різні історичні етапи її розвитку, очевидно, змінювалось. На сучасному етапі у межах постнекласичної науки на першому плані перебуває вимога рефлексивності наукового знання та послідовного відстоювання позиції вченого, який впливає на досліджуваний об'єкт, принципового врахування гуманітарної та соціальної природи явища, що вивчається. Загалом визначився перелік вимог до науки як спеціалізованої діяльності стосовно продукування наукового знання.

Попри істотні особливості різних етапів еволюції науки, в ній існують певні установлені тенденції та норми, незмінні інваріанти. До таких насамперед належать методологічні принципи, які, по суті, відіграють роль субстанційної основи, наскрізного архетипного чинника генетичного ядра науки.

Доцільно звернутись до експлікації таких принципів у фізиці, оскільки саме у цій сфері науки теоретико-методологічні розвідки мають вагомі результати – окремі з них набули статусу загальнонаукових здобутків. До них зазвичай зачисляють принципи збереження, математизації, причинності, відповідності, спостережуваності, симетрії, простоти.

Очевидно, що деякі з них мають досить загальний, самоочевидний характер (принципи математизації), а інші занадто вузькоспеціалізовані (принципи доповнюваності) чи неконкретні (принципи простоти). Однак історія науки продемонструвала їхнє важливе методологічне та евристично-узагальнювальне значення не лише в галузі природничої науки, а й науки загалом. Це засвідчують праці природодослідників та математиків (Н. Бор, М. Борн, В. Гайзенберг, Е. Шредінгер, М. Планк, А. Айнштайн, В. Паулі, Д. Вілер, Р. Фейнман, С. Гокінг) і філософів-методологів та істориків науки (Ф. Франк, Р. Карнап, К. Поппер).

Згадані методологічні принципи нерідко жорстко критикують. І це закономірно, оскільки не існує іншої практичної можливості експлікації універсальних або принаймні досить загальних епістемо-методологічних принципів організації та еволюції теоретичного знання. Лише реальна наукова творчість як спосіб порозуміння зі світом – єдино можливий спосіб віднаходження фундаментальних, сенсоважливих для науки методологічних принципів, які виконують вагомий структурно-утворювальну й евристично-регулятивну роль у науці. Найповніше згрупував ці методологічні принципи М. Овчинников, систематизувавши їх у три групи: народжуючі принципи (симетрії, збереження, доповнюваності); принципи об'єднувальності (математизації, відповідності, єдності); цілепокладаючі принципи (пояснення, простоти, спостережуваності) [3, с. 5–25].

Серед пріоритетних проблем філософії науки чільне місце посідає також питання з'ясування норм та ідеалів розвитку науки – своєрідних її інваріантних імперативів, які задають цілісність історії науки, демаркують наукове знання від інших форм та способів освоєння світу. Варто зауважити, що експлікація норм науковості, як і її ідеали, не може зазнавати жорстко однозначного визначення вже за природою таких конструктів. У цьому контексті йдеться радше про теоретичні концепти як ідеальний взірєць – на його досягнення спрямоване наукове пізнання як актуального, але нескінченного в досягненні інваріанта, своєрідної потенційної нескінченності. Очевидно, що логічними дедуктивними операціями неможливо редукувати ідеальні зразки науковості до конкретних форм знання. Сконструйовані ідеали та норми науки впливають на її розвиток, передусім через особистісний вимір наукового пізнання – інтуїцію та психічно-ціннісні установки вченого. Саме завдяки їм відбувається прорив за межі усталених, загальноновизначених парадигм розвитку науки на інший, вищий щабель сутнісно-теоретичного освоєння світу, перехід від інтуїції до логіко-теоретичних конструктів, від емпірії до теорії.

С. Кримський цілком обґрунтовано вказує на обмеженість «вертикальної» моделі пізнавального процесу, сутність якого зводилась до лінійного сходження від чуттєво-емпіричного до теоретичного мислення, а від нього – до практики. Адекватним аналогом пізнавального процесу в сучасній неklasичній гносеології, на думку вченого, є поєднання двох моделей – «вертикальної» з «фронтальною». Сутність останньої визначена тим, що «чуттєво-емпіричне та теоретичне з двох боків (нібито «двома руками») охоплюють досліджуваний об'єкт. У центрі цього «фронту пізнання» перебуває творча активність інтуїції, продуктивна уява, символічні форми, категоріальні матриці синтезу емпіричного й теоретичного, здатність наочно-гносичного та мовного моделювання. Адже у неklasичній науці потрібно враховувати теоретичну навантаженість емпіричного бачення, бо її предметом є абстрактні об'єкти, які набувають чуттєво-наглядної фіксації лише за відповідного теоретичного розгляду можливостей їхньої операціоналізації» [2, с. 73]. Тобто у «фронтальній» моделі особливо акцентується на посередній зоні, в якій пізнання замикається на суто людському, екзистенційно-ментальному вимірі, охоплюючи всі вияви творчого духу – від інтуїції та творчої уяви до абстрагування та символізації.

У типологічному сенсі зазвичай вирізняють три основні й рівноправні ідеали науки: античний, природничий, гуманітарний. Для першого ідеалу науки, зазначає В. Розін,

«зразками були античні науки («Начала» Евкліда, «Фізика» Арістотеля, праці Архімеда), для другого – природничі науки (передусім фізика Галілея та Ньютона), а також математика Нового часу, для третього – гуманітарні науки (історія, літературознавство, гуманітарно орієнтована психологія, мовознавство), нарешті, для ідеалу соціальних наук, який формується, зразками є певні соціальні та суспільні науки...» [4, с. 79–80].

Очевидно, тут не вистачає технологічного дискурсу – мови про ідеал технікознавства, для якого визначальним є принцип інтегративного конструктивізму (інтегративного поєднання природничо-наукових закономірностей та соціальних пріоритетів і цінностей з творчою активністю суб'єкта). Однак, попри всі ці відмінності й специфічності кожного з названих ідеалів науки, варто погодитись з уже наведеною аргументацією В. Розіна, що існує певний методологічний інваріант науковості, своєрідне «генетичне ядро науки». Причому йдеться не лише про природничі науки, а про науку загалом, у тому числі й про соціально-гуманітарні та технічні науки. Тому цілком логічно розглядати питання про генетику науки – ті парадигмально-інваріантні сутності, які імперативно вирізняють і відокремлюють науку як таку від усіх інших інтелектуально-духовних практик.

Серед інших чинників у генетичному ядрі науки принципово важливою (визначальною для наукової діяльності) є установка на пізнання, встановлення істини. Її реалізують завдяки своєрідному теоретичному інструментарію, конструюванню ідеальних об'єктів та концептуальних схем, обґрунтуванню всієї теоретичної системи згідно з певними критеріями науковості. Згадана установка спрямовує на отримання не будь-якого знання, а власне наукового, тобто такого, що відповідає критерію об'єктивності.

Отже, наука в епоху Нового часу продовжує традицію, закладену в Античності, – прагнення до істинного (об'єктивного) знання. Однак змінюється уявлення про природу, яку тепер вважають невичерпним джерелом енергії та сировини. Тому в цільовій орієнтації науки пріоритетне місце починає посідати її практична цінність – відкриття можливостей оволодіння силою й енергією, що має природа. Тепер до генетичного ядра науки належать принцип практичної (прагматичної) цінності науки, тобто процедури експериментування, які забезпечують засобами емпірії підтвердження адекватності теорії, та відповідні процедури доведення теоретичного знання до можливостей його інженерного (практичного) використання. Тож у Новий час до теоретичної (пізнавальної) означеності науки додається й інша – практична (перетворювальна), що особливо чітко виявляється в технічній науці.

Зауважимо, що у дискусіях про критерії науковості сформувалися дві позиції – описова й нормативна. Перша прагне сформулювати реальні норми науковості на основі аналізу всієї багатоманітності наукового знання та вивести з нього певні інваріанти, своєрідні незалежні універсали науковості. Інший підхід (його найчастіше пов'язують зі школою логічних позитивістів) абстрагується від реального процесу наукового пізнання й орієнтується на конструювання окремих ідеалізованих логічних норм, до яких має прагнути у розвитку наука та які мають виконувати функцію сепарації – відчленити наукове знання від ненаукового.

Згідно з нормативною версією обґрунтування критерію науковості, такі загальні норми мають бути сформовані на основі лідерів науки (наприклад, фізики чи математики) як найрозвинутіших галузей наукового пізнання. Інші сфери науки, використовуючи напрацювання у розвинутих науках, «підтягуються» в теоретико-методологічних побудовах і вдосконалюють стиль наукового мислення. Тут ми бачимо привабливе та спокусливе фундаменталістське прагнення вчених створити єдиний апарат понять, який міг би слугувати базисом для всього людського знання, та обґрунтувати таку теорію істини, яка становила б основу концептуального ладу людського розуму [5, с. 139–145].

Очевидно, жоден із згаданих підходів не в змозі повно й адекватно вирішити проблеми критеріїв науковості. Найоптимальнішим видається інтегративний критерій, який об'єднує нормативний та описовий підходи. Діалогічне зіставлення згаданих підходів стосовно критеріїв науковості стимулювало розроблення комплексу проблем науковості загалом. З-поміж них передусім доцільно виокремити питання про істинність, актуальну цінність для розвитку науки, проблемність, предметність, обґрунтованість та системність наукового знання.

Наприкінці ХХ ст. викристалізовується тенденція, що розмиває класичну інтерпретацію ідеалу науковості, до основних чинників якої треба зачислити: важливість істинності як описово-нормативної характеристики, фундаментальну обґрунтованість наукового пізнання, принципи методологічного редукціонізму й ідею соціокультурної автономії наукового пізнання та його методологічних стандартів. Здійснюється перехід від дисциплінарно організованої форми наукових досліджень до проблемно-орієнтованих. Допускається співіснування конкретних та спеціалізованих ідеалів науковості. Усе більшої ваги в оцінці наукових теорій набуває практично-предметний чинник – можливість слугувати основою розв'язання нагальних соціально-культурних проблем.

Аналіз наявної наукової практики стосовно ідеалів і норм науковості дає підстави виокремити своєрідні підходи до їхнього конструювання, відповідно, у математичних, природничих і соціогуманітарних науках. Крім того, останнім часом активно обговорюються нормативні стандарти науковості щодо технічної науки.

Для природничих наук проблема об'єктивності й емпіричного базису є визначальною. Мета досліджень у природознавстві – встановлення об'єктивних закономірностей у природі. Пізнавальний інтерес досліджень зумовлюється не лише максимальною строгістю та довершеністю теоретичних конструктів, а насамперед прагненням реального «наповнення» теоретичних положень, їхньою спрямованістю на охоплення найширшого класу явищ та можливістю передбачення нових фактів і процесів.

У структурі гуманітарного ідеалу науковості пріоритетне місце посідають принцип активності суб'єкта пізнання та ідея розуміння. Причому суб'єктивні чинники інтерпретуються не як ненаукові, а як атрибутивні до пізнавального процесу. Потреби, інтереси, цілі та цінності є нормативними щодо науковості гуманітарного знання.

Неодноразова критика особливостей соціально-гуманітарного пізнання з позицій класичного ідеалу природознавства, для якого визначальними є точність, однозначність, строгість, активне використання математичних засобів, – очевидно непродуктивна, передусім тому, що ігнорує власне розуміння та врахування особливостей соціально-гуманітарного пізнання, для якого пріоритетне значення має робота з вивчення тексту.

Текст – це, по суті, особлива реальність, де сконцентовано визначені культурно-історичні риси епохи та духовно-інтелектуальні виміри особи. Важлива риса гуманітарного пізнання полягає в тому, що текст «відчитується» у певному контексті, який задає поле можливих інтерпретацій. Саме тут закладаються потенційні межі такого поля. Процедури розуміння передбачають «вживання» засобом тексту в духовний світ особи та певної культурно-історичної епохи, що становить ще одну рису соціогуманітарного пізнання – діалогічність. Вона не тільки не передбачає суб'єктивності як такої, а вводить її як засіб (зіставлення ідей) у розкриття, інтерпретацію текстових сутностей.

Персоніфікованість у соціально-гуманітарній сфері науки виражається насамперед вибором ціннісної матриці інтерпретаційного процесу, що, безумовно, має раціональний характер у поєднанні з прагненням зафіксувати унікальну неподібність у досліджуваних явищах. Ціннісний підхід задає особливий «фрейм», усередині якого суб'єкт пізнання

прагне об'єктивно досліджувати той чи інший феномен. Саме у науково-гуманітарному пізнанні досліджуваний об'єкт виокремлюється, проблематизується та пояснюється з позицій та цінностей, визначених суб'єктом пізнання. Наявність суб'єктивного чинника не понижує планку науковості гуманітарного пізнання, а, радше, виявляє його специфіку – можливості й правомірності різних пояснень, розумінь та інтерпретацій духовно-культурних явищ різними вченими. На подальших стадіях пізнавального процесу цей так званий суб'єктивізм реалізують за об'єктивними методами і формами. Розглядають процедури проблематизації, побудови ідеальних об'єктів, емпіричної перевірки, пояснення та, у підсумку, інтерпретації. Зокрема, раціональність пізнання досягають активною асиміляцією загальнонаукових методів, засобів і підходів, органічно поєднуючи їх із герменевтичною практикою. Отже, методологічна своєрідність об'єкта гуманітарного пізнання полягає в тому, що він витворюється у процесі тлумачення текстів і формування теоретичного обґрунтування інтерпретації в межах ціннісно-світоглядної парадигми дослідника.

Загалом тенденція персоніфікації (індивідуалізації) залишається визначальною характеристикою гуманітарного пізнання. Однак генералізуючий процес формування узагальнювальних закономірностей стає все помітнішим, набуваючи передусім ознак поглиблення теоретизації гуманітарної науки. Гуманітарна наука в епоху глобальних проблем прагне не лише слугувати засобом інтерпретації та розуміння соціокультурних феноменів, а й виявляє потенціал теоретичного та нормативного базису конструювання моделей, їхнього опредметнення у соціальній дійсності. Гуманітарне пізнання орієнтоване не тільки (а, можливо, і не стільки) на теоретико-описові завдання (покликане не лише до інтерпретаційних функцій), а й прагне «висловитись» щодо ідеалів цивілізаційного поступу. Ймовірно, саме тепер (як не згадати І. Канта) гуманітарне мислення спрямоване не стільки на те, щоб виводити закони (норми) з дійсності, скільки на конструювання та пропонування їх як гуманітарних імперативів та проєктів. Згідно з кантівським ідеалом науковості, математику та природничі науки розглядають загальними формами наукового знання, а завдання науки вбачається виключно у пошуках універсально-всезагальних закономірностей. На противагу такому підходу гуманітарний ідеал науковості здійснює поворот у пізнанні від загального до одиничного, індивідуального.

Принципово важливою особливістю гуманітарного пізнання є установка на ціннісні орієнтації суб'єкта, його належність до тієї ж реальності, яка стала об'єктом пізнання. Гуманітарне пізнання, якщо й встановлює істини, то воно означає, що суб'єкт досягнув розуміння гуманітарної сутності дійсності, виявив у ній певний ціннісний сенс. Надаючи смислової означеності реальності у процесі гуманітарного пізнання, суб'єкт, по суті, здійснює її оформлення. Тобто пізнання дійсності тут сприймається як її конструювання.

У цьому контексті варто провести паралель з особливістю пізнання мікросвіту, де суб'єкт визначається не просто як активна, а передусім як конструктивно-творча соціальна одиниця. Це не метафоричне порівняння, адже суб'єкт пізнання мікросвіту визначає і процес, і результат процесу пізнання. Загалом у цьому відображена загальнонаукова тенденція пошуку та становлення «нової раціональності», для якої суб'єкт не є зовнішнім нейтральним спостерігачем. У процесі пізнання враховуються не лише особливості засобів пізнання, а й ціннісно-цільові установки його суб'єкта, експлікується зв'язок цільових внутрішніх установок наукового пошуку із соціальними цінностями. Так відбувається гуманітаризація науки – гуманітарний чинник справляє все більший вплив на природничо-науковий та технологічний дискурс у сфері визначення ним системи наукових пріоритетів і антропологізації науково-технічної раціональності.

Суб'єкт гуманітарного пізнання на основі та відповідно до світоглядно-ціннісних установок «аналізує привласнення» соціально-гуманітарного процесу або явища, виявляючи

та виокремлюючи у ньому певний аспект чи фрагмент, який, на думку дослідника, позначений індивідуально-авторським, особливим визначенням у гуманітарній традиції. По суті, тут відбувається конструювання нової гуманітарної ситуації – з реального досліджуваного гуманітарного об'єкта виокремлюється не універсально-всезагальна його характеристика, а специфічно ціннісна в об'єкті. Цю функцію покладено на суб'єкт. Він ніби стає співавтором сутності гуманітарного об'єкта, оскільки його вустами об'єкт виказує свої неповторні, індивідуальні значення. Виокремлена важлива характеристика дійсності, що суб'єктивно-ціннісно інтерпретується та пояснюється, остаточно фіксується у текстах. Саме вони – тексти – становлять емпіричну основу подальшого гуманітарного аналізу й теоретизування.

Як результат мисленнєвої діяльності щодо зафіксованих текстів, із певних ціннісних установок та наявних напрацювань у цій галузі гуманітарної науки формуються ідеальні об'єкти гуманітарної науки. «До вже побудованих ідеальних об'єктів у гуманітарній науці використовують стандартні процедури: емпіричну верифікацію, зведення нових випадків до вже вивчених, перетворення (розкладання складних ідеальних об'єктів на елементи та простіші ідеальні об'єкти, а також зворотний синтез), проміжкове вивчення. Це дає змогу отримати нове теоретичне знання, моделювання (вже за межами теорії), систематизацію та ін.» [4, с. 82].

Особливо наголосимо, що гуманітарне знання не відсторонене від свого об'єкта, а відносяться до нього активно, задаючи тип і спосіб його існування. Спрямування такого впливу досить визначене – «сприяти культурі, розширяти можливості людини висувати «перешкоди» усьому тому, що руйнує чи понижує культурний потенціал людини» [4, с. 82].

Лише здійснюючи таку траєкторію, такий суб'єктивований маршрут, індивідуально-особисте набуває (або може бути) ознак універсально-всезагального у гуманітарній сфері пізнання й освоєння дійсності. Один і той самий об'єкт гуманітарного пізнання може стати основою множини предметних гуманітарних конструктів. Річ у тім, що такий об'єкт потенційно багатовимірний. Це зумовлене поглядами (ціннісними установками) дослідника – у співтворчості з дійсним об'єктом аналізу він виокремлює, проблематизує смислові визначеності у сконструйованому в такий спосіб предметі інтерпретації.

У контексті такого розгляду можна провести паралель з особливістю дослідження технічного об'єкта. У найзагальнішому сенсі знання природничих наук становлять основу для визначення предметних структур перебігу природничо-наукових закономірностей і конструювання моделі технічного об'єкта. Причому, як зазначалось, у ньому інтегруються соціально-гуманітарні й природничі сутності. Тому саме цей момент відкриває можливість конструювання різноманітних технічних об'єктів залежно від соціально-гуманітарних установок і способу використання (опредметнення) природничих закономірностей.

Отже, пізнати істину світу – значить пізнати й автентичний світ людського буття, імперативи та можливості людського розуму, який не тільки демонструє свої гносеологічні перемоги, а й постійно виявляє свої горизонти та обмеженості. Наука – найпотужніший мутагенний чинник в історії людства. Проте розум породжує не тільки світло істини, а й нерідко є джерелом помилок і химер. Єдиною основою розуму є постійно народжуване, оновлюване та пульсуюче в єдності стабільності та змінності реальне буття людини.

Список використаної літератури

1. Ахутин А. Экзистенция познания. *Философия науки в историческом контексте* / Под ред. А. Печёнкина. Санкт-Петербург : РХГИ, 2003. С. 73–100.
2. Кримський С. Запити філософських смислів. Київ : ПАРАПАН, 2003. 240 с.
3. Овчинников Н. Принципы теоретизации знания. Изд. 2-е, стереотипное. Москва : КомКнига, 2005. 216 с.

4. Розин В. Типы и дискурсы научного мышления. Изд. 4-е. Москва : URSS, 2019. 248 с.
5. Тарский А. Истина и доказательство. *Вопросы философии*. 1972. № 8. С. 136–145.
6. Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет. Москва : «Гнозис», 1993. 333 с.

SCIENTIFIC RATIONALISM: PHILOSOPHICAL DIMENSIONS

Volodymyr Melnyk

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article presents a philosophical analysis of science and methodology of science as the main factor in the formation of social rationality. The methodological discrepancy between classical and postnonclassical concepts of rationality is considered. The main conceptual differences in the interpretation of scientific knowledge by postclassical and postnonclassical types of rationality are outlined. The methodological bases of differentiation of humanitarian, mathematical and natural science knowledge are also analyzed. The influence of the subject of research on the formation and implementation of scientific research within the humanities and exact sciences has been studied in the context of methodology of science. The classical concept of rationality as a reduction of perception of the physical world is considered and criticized. The features and specifics of humanitarian knowledge are outlined. The philosophical basis of the methodology of science as a tool for including the actor in the structure of scientific research is studied. The role of the acting subject as a substantial principle of scientific knowledge is substantiated. Science in the context of individual freedom of creativity is considered and the fundamental importance of the anthropic principle of science formation is demonstrated. The presence and influence of irrational factors in the implementation of scientific research and construction of scientific theories is illustrated. Within the consideration of the concept of classical rationality, the scientific worldview as the basis of European culture is characterized. The influence of irrational cultural factors on the formation of science as an ideal of an objective picture of the world has been studied. In the context of science methodology, the need to imply the anthropological attitudes of the subject of research in the structure of scientific knowledge on the example of the humanities is considered.

Key words: philosophy, science, methodology of science, rationality, postnonclassical science, humanities, individual, classical rationality, culture, subject of cognition, object of cognition.